

© Josep Diaz Azorin

AZORIN





EL LLEDONER: L'ARBRE DE LES FORQUES

Ferran Zurriaga i Agustí

Viatger, escolta:

Sóc la taula del teu bressol, la fusta de la teua barca, la superfície de la teua taula, la porta de la teua casa. Sóc el mànec de la teua eina, el bastó de la teua vellesa.

No hi ha altre arbre ara a la meua memòria que més s'assemble a la descripció que l'escriptor i humanista Rabindranath Tagore ens deixà, en parlar dels arbres, que el lledoner (*Celtis australis*).

Era un arbre que, encara en el món rural de la meua infància, a més dels fruits, els lledons, també ens donava recursos per construir eines amb les quals portar endavant els treballs dels diferents cicles agraris. La seua fusta flexible, utilitzada des del Neolític, ha servit per a fer els mànecs de les aixades, de les corbelles, de les destrals, de les lligones, dels pics i masses, i amb ella s'han fet les forques per ventar el blat, cèrcols de bótes, arquets de carros, jous per enganxar l'aladre, cametes de forcat, capcingles de les aparellades, fuets o tralles, rems, esquís, gaiatos... Però allò que més específicament ens dóna aquest arbre de fusta forta i flexible són les forques. En aquest cas, és molt interessant el tipus de ramificació que presenta, que afavoreix la confecció de forques amb diversitat de pues, totes elles ben disposades. L'escriptor i etnòleg Joan Amades descriu aquesta activitat realitzada a la localitat d'Alentorn (Segrià) i parla dels fabricants de forques, els forcaires:

Així mateix els forcaires, que es dediquen a fer forques de fusta per a les feines de pagès, tenen per patró sant Pau. Els veïns d'Alentorn, vora Artesa de Segre, estan especialitzats en aquest ofici i conreen arbres, les branques dels quals decanten de manera que formen un o dos entreforks que, degudament treballats i polits, constitueixen forques de dos o tres pollegons.

El botànic valencià A. J. Cavanilles, en el llibre *Observaciones*

sobre la Historia Natural (1795), també ens deixarà una informació molt completa de la utilització que feien de la fusta del lledoner en moltes comarques valencianes, en aquest cas com ho feien els llauradors de la Vall de Cofrents:

Dexan crecer los renuevos como cinco pies, y para que formen un palo derecho y sin nudos hasta dicha altura van arrancando las varitas trasversales: llegados los renuevos á tal estado, conservan en ellos dos, cinco o mas ramas para hacer después otras tantas puas y formar las horcas, tan útiles como las bieldas para menear la parva, recoger y cargar la paja, y otros usos del campo, con la ventaja de ser una sola pieza.

Aquests exemples del treball dels forcaires els podem trobar arreu dels pobles de la Mediterrània. D'entre ells podem assenyalar el singular cas de França. Allí, a Sauve, localitat del Gard, vora el massís de Cévennes, es va crear al segle

XIX la primera cooperativa de fabricants de forques d'Europa. En aquell segle i principis del XX, l'activitat va anar creixent i van arribar a fabricar unes 120.000 forques per any. Amb la mecanització de l'agricultura va disminuir la producció, i actualment es fan 1.000 forques l'any. En la cooperativa solament resten una dotzena de cooperants, la major part dels quals són persones grans. Les forques actualment són utilitzades per algunes empreses llaneres, també per a manipular l'espígol, per a decoració i per a rodar algunes pel·lícules de temes de revoltes i guerres medievals.

Si important és el paper del lledoner en el tema de les forques i gaiatos, també hi ha moltes aportacions més de l'arbre en altres activitats. La fusta també és bona per a la construcció i per a fer carbó. En el primer cas, perquè no es corcara calia tallar-

«ÉS MOLT INTERESSANT
EL TIPUS DE RAMIFICACIÓ
QUE PRESENTA
EL LLEDONER, QUE
AFAVOREIX LA CONFECCIÓ
DE FORQUES AMB
DIVERSITAT DE PUES, TOTES
ELLES BEN DISPOSADES»





la en la setmana del quart diumenge abans de Nadal, encara que altres deien que es podia fer al llarg de tot l'Advent. També és una fusta que s'ha utilitzat per tallar imatges de sants. Algunes llegendes relacionades amb aquest fet encara són recordades en l'imaginari tradicional dels nostres pobles. De l'escorça i les arrels se'n solia extraure un tint groc. Les fulles també s'utilitzaven com a farratge del bestiar, com els ramats de cabres i ovelles.

A més d'aquestes funcions conegudes de sempre, cal assenyalar-ne altres que han passat desapercubudes, entre les quals mereix menció l'ecològica, com a recurs contra l'erosió, funció a la qual el van dedicar els llauradors de les contrades muntanyoses des del temps dels sarraïns. Com és conegut, als terrenys muntanyosos de l'interior de les serres valencianes moltes vegades els cultius es presenten en terrasses escalonades i cal realitzar costoses construccions de marges o ribassos per evitar que les pluges i el rec de les hortes arrosseguen la terra. Aquells camperols van plantar lledoners, quan no podien construir marges, i les arrels d'aquests arbres retenien els camps, evitant l'erosió, però, a més a més, en regulaven el creixement amb les esporgades cícliques i aprofitaven la fusta del lledoner per obtenir també altres recursos. Els habitants de la Vall de Cofrents, segons la descripció de A. J. Cavanilles, eren experts en aquestes tècniques:

Valle de Cofrentes, y en el cinco lugares, que son el principal de quien reciben nombre, Xalance, Xarafuel, Teresa y Zarra... Vense allí con freqüencia canales de aguas cristalinas; óyese el murmullo de las que se precipitan por los cerros, y por todas partes se muestra la industria de los hombres, y la fertilidad del suelo: el qual estava naturalmente dispuesto en cuevas, muchas veces rápidas, é incapaces de contener las aguas de riego; pero ahora se halla reducido a graderías, y asegurados con almeceas los ribazos, y las áreas horizontales por industria de los colonos. No permiten que dichos arboles se levanten á la altura que adquieren comunmente en el reyno: córtalos á poco mas de un pie del suelo, y solamente les dexan los renuevos, que aprovechan para horcas y garrotes; por cuyo medio logran ventajas conocidas, siendo las principales fortificar mas y mas cada dia los ribazos con las raices que se multiplican y engruesan; proporcionar la cria y corte de las varas para horcas, é impedir la sombra que los corpulentos almeceas echarian sobre los campos. La industria que allí vemos de criar y gobernar los renuevos de los almeceas y del olmo campestre produce mas de 8C pesos, contando la docena de horcas a quinze reales de vellon; pero como allí viven los obreros que las benefician y ponen en estado de venderse a los labradores del reyno, operación que triplica el valor de dichas horcas y garrotes, quedan anualmente en



A la fotografia, lledoner en una paret de bancal a Algímia d'Almonacid, al barranc del Canyar.

**«AQUELLS CAMPEROLS VAN PLANTAR
LLEDONERS, QUAN NO PODIEN
CONSTRUIR MARGES, I LES ARRELS
D'AQUESTS ARBRES RETENIEN ELS
CAMPS, EVITANT L'EROSIÓ, PERÒ,
A MÉS A MÉS, EN REGULAVEN
EL CREIXEMENT AMB LES ESPORGADES
CÍCLIQUES I APROFITAVEN LA FUSTA
PER OBTENIR TAMBÉ ALTRES RECURSOS»**



el valle al pie de 24C pesos, procedidos de este articulo, desconocido en otras partes.

També assenyala Cavanilles aquesta mateixa disposició a les hortes de Serra (Camp de Túria), amb la particularitat que allí aprofitaven les branques del lledoner per transformar-les en cercols per a fer bótes:

Nacen en él muchas fuentes, todas pobres, con cuyas aguas los de Serra riegan 50 jornales de huerta. Como toda está en las faldas que caen á los barrancos ha sido preciso disponerla en graderías, y asegurar los ribazos con almeces, según se practica en el valle de Cofrentes. Vese por todas partes cercada de altos montes que la defienden de los vientos, y convertida en una estufa natural, donde los vecinos cultivan melocotones, peras, ciruelas y cerezas. No destinan las varas de los almeces para horcas y garrotes; y por eso les cortan las ramitas, dexando sola la principal, que se levanta hasta adquirir el grueso y largo correspondiente á las perchas, que partida por el medio longitudinalmente sirven para formar anchos aros de cubas.

Existeix, però, una altra funció ecològica d'aquest arbre descoberta més modernament i que té un paper important cara al futur: és aquella de protecció o barreira dels incendis en els entorns forestals, ja que és un arbre que sol formar un conjunt espès i dens a les zones on creix, prop de barrancs i fondalades, creant una zona fresca que impedeix i dificulta la propagació ràpida del foc. Possiblement, de l'estudi d'aquestes propietats resulte necessari donar-li un paper important en la planificació paisatgística i preventiva en les repoblacions de les superfícies cremades.

■ UN ARBRE VINGUT D'ORIENT

El lledoner, de nom científic *Celtis australis*, és d'origen oriental, segons sembla, i fou introduït a les costes de la Mediterrània potser pels fenicis, o més probablement pels grecs i romans, que el van portar a les nostres terres. Altres sinònims en català són *llidoner*, *allidoner*, *llirorer*, *lledó* i *lladoner*; i el fruit, *llidó* o *lledó*. El seu nom, *llidoner* o *lledoner*, així com la forma de l'aragonès *latonero*, deriven del llatí vulgar *Loto*, derivació del llatí clàssic *Lotus*. A les contrades del País Valencià de parla aragonesa l'anomenen *lato-*

nero i altres derivats, com *alatonero*, *aligonero*, *queicabero*. En castellà, *almez*. En occità, *fabriquier*. En francès, *micocoulier*, *l'orme des Provençaux*. En Itàlia, *bagolaro*. En portuguès, *lodoeiro*, *agreira*, *lódobastardo*. En euskera, *almeza*. En alemany, *der sudliche lotusbau*. I en anglès, *southern nettle tree*.

Pertany a la família de les ulmàcies i presenta més de 80 espècies al món. Podem trobar-lo a Amèrica del Nord, a les Antilles, a l'Àfrica i a l'Àsia. Habita l'estatge de vegetació mediterrània, a les zones amb humitat i amb hiverns suaus. Li agraden els sòls profunds i les zones al·luvials i falde dels vessants dels cursos torrencials. Encara que és també un arbre rústic, i el podem trobar en terrenys rocosos, als cingles de les muntanyes, tant calcàries com silíciques, i vora les cavitats subterrànies.

És un arbre de cúpula ampla i densa, d'un verd intens, amb el tronc generalment recte, i amb bran-

ques erectes, generalment primes i flexibles. Fàcilment pot arribar fins als 25 metres. L'escorça és llisa i gris. Les fulles, disposades tot al llarg de la tija en dos rengles, són alturnes, peciolades, caduques i asimètriques, estretament ovades i d'extrem agut, acabades en punta allargada. Arriben a fer entre 4 i 15 cm de llarg i presenten el limbe dentat i aspre al tacte. De les fulles del lledoner s'alimenten les erugues d'una de les papallones més singulars

d'Europa, coneguda científicament amb el nom de *Libythea celtis*, papallona que bellament ens descriu el biòleg i escriptor Martí Domínguez en un dels seus articles a la revista *El Temps*:

Si alguna vegada en veieu una, atureu-vos i contempleu-la tota l'estona que pugueu: és tímida i fugissera, ràpida i nerviosa. Com les fulles del lledoner, té les ales serrades, retallades, amb una forma ben curiosa (els entomòlegs inexperts pensen que les té esquinçades). Les veureu tan sols un moment: de seguida desapareixerà en una fulgurança ràpida, deixant en l'aire escatades ataronjades. És un moment, un sospir, quelcom de vibràtil i ple de vida. El lledoner encarna papallones que, de tan vaporoses, semblen paper...

Les flors són menudes i humils, com moltes d'alguns dels arbres que creixen vora els barrancs i corrents d'aigua. Pengen d'uns peçonets fins que surten de l'aixella de les fulles. Produeix un fruit en



A dalt, soques mortes de lledoners, senyal que aquest arbre ja no es cultiva per aprofitar-ne la fusta.
A la dreta, arbre amb les branques fines, indicatiu que ha estat podat per aprofitar-ne les branques, vora el riu Cabriol.

forma de droga comestible, el lledó, un poc més gran que un pèsol, que madura al llarg de l'estiu i a la tardor pren un color negre; la polpa, de gust dolç i farinós, és comestible i rica en vitamina C, ferro i potassi. El lledó és un desengreixant àcid, i l'home antecessor de les caveres sembla que ja l'utilitzava, segons Eudald Carbonell, per a fer més digerible la carn humana. Per la creença que conté la vitamina C, ferro i potassi, aquest arrodonit fruit va ser, en la postguerra, una alternativa a la manca de vitamines per a molts infants de les comarques valencianes, on era coneguda aquesta característica del lledoner i es va fer servir amb clara coneixença.

Els infants valencians tenen, o teníem, el costum de collir-ne per menjar-nos-en la polpa i tirar el pinyol per mitjà d'un canut fet de la part superior de la canya, el plumall. Moltes vegades organitzàvem jocs, o millor dit combats de pinyolades o competicions, per veure qui els projectava més lluny, i altres vegades els fèiem servir per molestar les parelles de festejants que els diumenges es passejaven per les hortes del voltant del poble. En alguns llocs, del lledó també se n'extreia oli i es feien begudes alcohòliques i curatives. El fruit, a més a més, es considera al nostre món rural com un antídote contra les diarrees.

El cicle de vida del lledoner és molt llarg: més de 600 anys. Podem trobar, per això, magnífics exemplars, alguns d'ells famosos, com és el lledoner de la plaça de Petrarca de Pavia (Itàlia). I al País Valencià, el del mas de Sant Llorenç, a Bétera; el de ca Jonquera, a Bocairent; el de la casa de Merlich, al terme d'Ador; el de l'hort de la Batà de Muro, els dels fal-



dars del castell de l'Orxa, els del castell de Planes, els del mas de Bodí de Mariola, en la pura capçalera del riu Vinalopó; i els dos lledoners abraçats pel brancatge del Pontarró de Biar, els de la partida de l'Hort de la Bassa de Banyeres de Mariola o els que guarden amb la seua ombra el portal del convent de Sant Jeroni de Cotalba; i, és clar, el magnífic exemplar de l'entrada al Jardí Botànic de la Universitat de València.

Cal assenyalar, a més a més, la seua funció com a arbre ornamental dels carrers i avingudes de moltes ciutats italianes, especialment a Torí (Itàlia), la ciutat



del Ressorgimento, on omple majestuosament l'eixample. Actualment, l'aspecte atractiu de la seua capçada ampla i densa i el fet que no presenta malalties greus fa que que haja estat introduït també a les nostres ciutats, com a arbre ornamental d'ombra. A la ciutat de València, la malaltia dels plàtans ha fet que l'Albereda estiga ara reemplada de lledoners, igual com molts carrers de Barcelona.

■ L'ARBRE DELS SANTUARIS

És un arbre que mai trobarem formant boscos, la qual cosa fa que per a molts siga un arbre discret, sense cap interès, i que per això passe desapercebut per a moltes persones. Li agrada créixer prop de l'entrada de les coves i avencs, llocs on rep una certa humitat i frescor, i al peu dels cingles de les penyes, racons feréstecs i amagats moltes vegades, la qual cosa també ha ajudat a crear-li una aura d'arbre misteriós i màgic. A més a més, i per poc que comenceu a fixar-vos-hi, el descobrireu i el trobareu al voltant dels santuaris, especialment els dedicats a la Mare de Déu, llocs d'aparicions històriques: Nostra Senyora de la Balma de Sorita (Ports), N^a S^a dels Àngels de Sant Mateu (Alt Maestrat), la Cova Santa d'Altura (Alt Palància), la Mare de Déu d'Agres (Vall d'Albaida), la Consolació de Llutxent (Vall d'Albaida) o la del Lledó de Castelló (Plana Alta). Tot fa pensar que aquest arbre fou introduït per acompanyar els llocs on hi havia alguna mena de culte a la deessa mare de les primeres religions. També els topònims referents a aquest

**«ELS INFANTS VALENCIANS
TENÍEM EL COSTUM
DE COLLIR LLIDONS
PER MENJAR-NOS-EN LA
POLPA I TIRAR EL PINYOL PER
MITJÀ D'UN CANUT FET
DE LA PART SUPERIOR DE
LA CANYA, EL PLOMALL»**

arbre solen fer-se presents en llocs de tradició religiosa, diu Bastardas Rufat:

Cal tenir en compte que el topònim Lledó correspon a llocs diversos i que almenys alguns d'ells semblen respondre al fet que el lledoner és un arbre objecte de culte precristià, culte que s'ha cristianitzat sota l'advocació de la Mare de Déu.

Paul Aebischer, en una relació d'arbres que han estat propiciadors de cultes religiosos, enumera el lledoner, i dóna com a prova la cristianització de molts dels llocs on creixien aquests arbres, com és el cas del santuari de la Mare de Déu del Lledó a Castelló, on segons la tradició fou trobada per un llaurador anomenat Perot de Granyana, el 1366, una imatge al peu d'un lledoner; o el de la Mare de Déu de Lledó a Valls, on es fa present la invenció de la imatge el 1366 (el mateix any que la de Castelló!), amb característiques semblants. La imatge de Castelló està representada per una escultura petita, d'uns deu mil·límetres, de pedra tan toscament llaurada que no se podria certificar que siga una imatge de la Mare de Déu; més sembla una icona d'una deessa mare Neolítica. Encara que Aebischer no els cita, segons J. Moran també té un origen semblant el santuari de Santa Maria de Lledó d'Empordà, antiga canònica agustiniana, o el priorat benedictí de Sant Pons de Corbera, a Cervelló (Baix Llobregat).

El santuari valencià de la Cova Santa, a Altura (Alt Palància), abans de rebre aquest nom era conegut com la Cueva del Latonero, nom del lledoner en aquelles contrades de parla aragonesa, ja que un d'aquests arbres creixia a l'entrada. Històricament, la cova era



considerada com un espai amb valors sobrenaturals ja abans que fóra dedicada al culte de la Verge Blanca. Per als moriscos era un lloc de peregrinació. Allí caminaven de tots els llocs i viles del voltant a demanar algun favor corporal tot seguint el ritual de mullar-se amb l'aigua que hi brolla en alguns racons, i com a testimoni de les seues peticions deixaven penjades les capes que portaven. Fins que un dia els cartoixos de Vall de Crist, senyors d'aquell territori, per aturar aquell pelegrinatge van decidir santificar la cova amb la instal·lació d'una icona blanca d'algeps o guix representant el rostre de la Verge Maria.

A les contrades on hi ha un santuari o una font, l'associació del lledoner amb poders sobrenaturals no sembla un fet ocasional, sinó que, com ja hem vist adés, la seua introducció estava lligada als cultes a la deessa mare. Aquest culte determinarà l'associació de l'arbre amb rituals de fecunditat i amb problemes relacionats amb la potència sexual. El costum de curar els matrimonis estèrils amb rituals a l'entorn d'aquest arbre té el seu fonament en aquesta creença. El ritual de l'home anant a orinar abans de l'eixida del sol al peu d'un lledoner nou dies seguits per aconseguir descendència n'és una mostra. Per curar el fel sobreixit o icterícia, es diu que s'ha d'anar nou dies seguits, abans de la sortida del sol, a orinar al peu d'un lledoner.

Altres creences i mites fan especial referència a la fusta d'aquest arbre, ja que es considera que té propietats màgiques. Aquesta ha estat i és força important en la confecció de gaiatos o bàculs. No debades conten que el gaiato de Moisès estava fet de fusta de lledoner. Alguns fins i tot diuen que tots els profetes van fer els seus bàculs d'aquest arbre. El fet és que també s'utilitzaren per fabricar bastons de comandament, especialment bastons per als alcaldes. La ciutat de Sogorb (Alt Palància) compta actualment amb dues indústries dedicades a fabricar aquesta mena de bastons que ara sembla que els fan d'anouer; el que no sabem és si els bastons d'ara tenen les propietats que tenien els dels profetes.

Entre els pastors de les contrades on creixen els lledoners hi havia la creença que les flautes fetes amb la fusta d'aquest arbre tenien la propietat d'espantar els llops i altres bèsties, i fins i tot feien fugir les males companyies. El tamborí mallorquí està fet de



«A LES CONTRADES ON HI HA
UN SANTUARI O UNA FONT,
L'ASSOCIACIÓ DEL LLEDONER
AMB PODERS SOBRENATURALS
NO SEMBLA UN FET OCASIONAL»

lledoner –no sabem si en el mateix sentit de protecció–, amb una planxa d'uns 5 mm de gruix doblegada i closa pels extrems. Per aconseguir unes òptimes condicions de la fusta s'ha de tenir la planxa un any en premsa, envoltada en un motlle rodó.

■ 'FEBRIL LLEDONER'

A la literatura, el lledoner ha tingut com a principal valedor l'escriptor occità Frederic Mistral, el qual cantà moltes vegades l'arbre que forma part dels paisatges del seu entorn, la Provença. Entre nosaltres van ser els escriptors mallorquins Llorenç Riber i Llorenç Vilallonga els qui tal vegada més es van recrear cantant i parlant d'aquest arbre sempre present al voltant dels casals de les possessions del camp balear. Sense oblidar-nos de Jacint Verdaguer, que l'anomena en alguns dels seus poemes com el *lledoner* del Pirineu. Entre nosaltres, el poeta Vicent Andrés i Estellés el recorda i el considera un arbre *febril*, que pobla molts dels racons de l'Horta de València:



Si cloc els ulls i rememore els anys
veig avançar una aigua en lentes fulles,
fulles de fang o costra de les séquies,
voltades de figueres i canyars,
moreres grans i febrils lledoners.

El poeta de Burjassot parla del *febril* lledoner, un adjectiu que escau molt bé a aquest arbre, *febril* productor d'eines i objectes i conservador d'espais on l'ombra fa de bon estar, a l'estiu, vora de les blanques alqueries i masies, arbre portat de l'est cap a l'oest de la Mediterrània en remots temps, perquè guardara el seu entorn, els *febrils* santuaris de la deessa mare.

Algunes vegades el topònim d'un lloc i el rastre d'una civilització desapareguda poden donar-nos sorpreses. Importa que, en contemplar aquell paisatge i aquelles restes, nosaltres fem nostre el mateix ambient i decorat que l'home antic i sentim encara vius els mites i creences que ells van deixar. Fixeu-vos en el cas següent: la imatge més sorprenent de totes les pintures rupestres de la Valltorta (Maestrat) és la d'una dona coneguda com la Venus, la qual està en

una cova anomenada la Cova Alta del Lledoner. L'escriptor Carlos Garrido, autor del llibre *Dones i deesses* (1996), una magnífica aproximació a les troballes relacionades amb les deesses, ens fa la següent descripció d'aquesta pintura:

Resulta admirable que, amb tants d'estudis que ha generat l'art rupestre llewantí, sempre hagi predominat el caçador, l'animal, el guerrer. I que aquesta extraordinària representació femenina estigui gairebé ignorada. És la nostra primera Venus, si entenem per tal una representació femenina que es contempla al mirall de la seva bellesa, plena de poder i d'un erotisme semireligiós... La Venus de la Valltorta és molt més delicada. Una dona eixugant-se el cabell després del bany. L'enamorada mirant al seu admirador. La Deessa que invita un mortal al seu amor impossible.

Encara que siga casual, el topònim de lledoner i la imatge d'aquell abric de la Valltorta han coincidit en un mateix lloc. No trobeu, amics lectors, que sembla fet per confirmar-nos el lloc escaient on es va fer present la primera imatge de la deessa mare? És potser aquesta deessa la mostra primerenca del cicle religiós femení que anava a omplir de verges els temples de les terres de la Mediterrània?

Hi ha una relació d'aquest arbre amb els mites de la mare terra, de la mare de la natura. De les imatges que la humanitat té del seu entorn, dels discursos que de vegades creem per explicar-nos les realitats viscudes i els misteris, naixen els mites i les llegendes, com són en el cas present les relacionades amb aquest arbre. Així trobe que va ser. És per tot això que el lledoner sembla que va quedar des del temps de l'aparició de l'agricultura encarregat de protegir els llocs de culte de la deessa mare, tal volta pel seu paper tan útil per a la confecció de les eines de treball d'aquelles primerenques societats agràries on feia aparició l'agricultura. ☺

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, J. (1987): *Costumari català*. Ed. Salvat. Barcelona.
CAVANILLES, J. A. (1795): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*.
DOMÍNGUEZ, M. (2004): "Gallard lledoner", *El Temps*, 20 al 26 d'abril de 2004.
DOMÍNGUEZ, M. (1998): Entrevista a Eudald Carbonell, *Mètode*, 20: 29-33.
GARRIDO, Carlos (1996): *Dones i deesses. Els mites que fan parlar les estàtues*, Planeta, Barcelona.
BASTARDAS RUFAT, M. R. (1994): *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*, Acadèmia de les Bones Lletres, Barcelona.
AEBISCHER, P. (1926): *Etudes de toponymie catalane*, Barcelona.
MORAN, J. (1995): *Estudis d'onomàstica catalana*, Biblioteca Serra d'Or.

Ferran Zurriaga i Agustí. Escriptor.